

MEANDER

ROK LXXIX 2024: s. 111–134
ISSN 0025-6285
DOI: 10.24425/meander.2024.152487

DOMINIK PIENIĄDZ
ORCID: 0009-0002-2436-8160
e-mail: d.b.pieniadz@gmail.com

Wydział Prawa, Administracji i Ekonomii, Uniwersytet Wrocławski

LEX APPULEIA AGRARIA Z 100 R. P.N.E. CHARAKTERYSTYKA USTAWY I JEJ LOSY

THE LEX APPULEIA AGRARIA (100 BC): HISTORY AND ANALYSIS

Streszczenie: Artykuł omawia okoliczności uchwalenia drugiej ustawy agrarnej Saturnina i jej dokładne datowanie, założenia tego przedsięwzięcia oraz jego konsekwencje.

Słowa kluczowe: historia Rzymu; republika rzymska; ustawy agrarne; trybun Saturninus

Summary: A discussion of the circumstances of the introduction of Saturninus' second agrarian law, its exact date, aims, and lasting effect.

Keywords: Roman history; Roman Republic; agrarian laws; tribune Saturninus

Ten utwór jest dostępny na warunkach licencji Creative Commons Uznanie autorstwa 4.0 Międzynarodowe (CC BY 4.0), która umożliwia nieograniczone korzystanie, rozpowszechnianie i kopiowanie utworu pod warunkiem odpowiedniego oznaczenia autora i źródła. Zob. <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/deed.pl>

Uwagi wstępne

Krwawa rozprawa z Gajuszem Grakchem i jego zwolennikami w 121 r. p.n.e. nie oznaczała bynajmniej końca walk o realizację ich postulatów i programu reform. Niespełna dwie dekady po śmierci młodszego z braci-trybunów, wykorzystując sprzyjające okoliczności, popularzy pod wodzą nowego pokolenia przywódców ponownie ruszyli do ofensywy. Jej punktem kulminacyjnym, niewiele poprzedzającym ich pogrom, było przeprowadzenie w 100 r. p.n.e. zakrojonego na szeroką skalę projektu agrarnego trybuna plebejskiego Lucjusza Apulejusza Saturnina. Pomimo że różne aspekty tego ustawodawstwa cieszyły się uwagą badaczy, nie doczekało się ono dotychczas całościowej analizy. Niniejszy artykuł podejmuje próbę rekonstrukcji okoliczności, w jakich został uchwalony projekt Saturnina, i ustalenia, kiedy to nastąpiło, a także omawia założenia i cele przyświecające autorowi oraz dalsze losy ustawy.

Już na wstępie warto zwrócić uwagę, że omawiany projekt agrarny powinien być postrzegany jako część dwóch większych całości. Pierwszą z nich jest wspomniana ofensywa popularów z lat 104–100 p.n.e. Klęska armii rzymskiej pod Arausio zdyskredytowała liderów optymackich i umożliwiła przejęcie inicjatywy politycznej popularom¹. Ich przywódcom w Rzymie, wspartym autorytetem piastującego konsulat pięć razy z rzędu Gajusza Mariusza, udało się w ciągu tych kilku lat przeforsować wiele ważnych ustaw. Znalazły się wśród nich między innymi: *lex Domitia de sacerdotiis* (wprowadzająca w miejsce kooptacji do kolegiów kapłańskich wybór przez 17 tribus), *lex Servilia Glauciae* (przywracająca ekwitom wyłączność w obsadzaniu stałych trybunałów), *lex de provinciis praetoriis*² (trak-

¹ O obu ugrupowaniach i kierunkach ich politycznej aktywności zob. m.in. P. A. Brunt, *Social Conflicts in the Roman Republic*, Norton & Co., New York 1974, s. 93–96; A. Ziółkowski, *Historia Rzymu*, PTPN, Poznań 2004, s. 316–317; M. A. Robb, *Beyond Populares and Optimates. Political Language in the Late Republic*, Steiner, Stuttgart 2010, s. 15–33; N. Mackie, *Popularis Ideology and Popular Politics at Rome in the First Century B.C.*, *RhM* 135, 1992, s. 49–73; T. P. Wiseman, *Roman History and the Ideological Vacuum*, [w:] id., *Remembering the Roman People. Essays on Late-Republican Politics and Literature*, Oxford University Press, Oxford – New York 2009; A. Jakobson, *Traditional Political Culture and the People's Role in the Roman Republic*, *Historia* 59, 2010, s. 282–302.

² O „popularnym” charakterze tej ustawy zob. M. H. Crawford, *Roman Statues*, t. I, Institute of Classical Studies, London 1996, s. 237; A. Lintott, *The Constitution of the Roman Republic*, Oxford University Press, Oxford 2009, s. 201, 210.

tująca o zasadach działania namiestników w prowincjach) oraz przeprowadzona przez Saturnina *lex Appuleia de maiestate*³ (powołująca *quaestio perpetua* sądzącą sprawy o „obrazę majestatu ludu rzymskiego”), *lex Appuleia frumentaria*⁴ (ustanawiająca niską cenę sprzedaży zboża obywatelom), a także dwie *leges Appuleiae agrariae* ze 103 i 100 r. p.n.e. Popularom udało się także w tym czasie skazać na wygnanie głównych winnych klęski pod Arausio – Kwintusa Serwiliusza Cepiona i Gnejusza Maliusza Maksymusa. Był to zatem pierwszy od czasu dwóch trybunatów Gajusza Grakcha okres zakrojonej na szeroką skalę aktywności popularów, zmierzającej do realizacji ich programu.

Zakładająca utworzenie kolonii i podział ziemi *lex Appuleia agraria* z 100 r. p.n.e. wpisuje się także w długą historię rzymskich akcji asygnacyjnych i szerzej – w obecną w rzymskim życiu publicznym od czasu podziału *viritim* ziemi zdobytej na mieszkańcach Wejów ideę udziału obywateli w zyskach z imperialnych podbojów⁵. Reaktywowana przez Grakchów w postaci programu reformy agrarnej i wzięta na sztandary przez popularów, stała się ona jednym z głównych punktów zapalnych walki politycznej w ostatnim wieku republiki⁶. Na program Saturnina, mimo pewnych oryginalnych elementów, trzeba zatem spojrzeć jako na kolejny epizod zmagania o sprawiedliwszą dystrybucję w ciele obywatelskim owoców *imperium populi Romani*.

Okoliczności i czas uchwalenia

Przechodząc do analizy okoliczności i czasu uchwalenia omawianej ustawy należy podkreślić, że zachowane źródła dostarczają świadectw bardzo fragmentarycznych. Jedynie u Appiana znaleźć można całościową narrację dotyczącą przeprowadzenia projektu⁷. Rok 100 p.n.e. zapowiadał się dla popularów wyjątkowo pomyślnie – aż czterech ich liderów zostało wybranych na urzędy⁸. Mariusz, wracający po odniesieniu ostatecznego zwycięstwa nad Cymbrami i Teutonami, został po raz szósty wybrany na konsula, Gajusz Serwiliusz Glaucja został wybrany na pretora, Saturninus pod raz drugi na trybuna, a Gajusz Saufejusz – na kwestora. Stało się to przy dużym entuzjazmie ludu (o czym wspomina nawet sympatyzujący w swojej narracji z optymatami Diodor Sycy-

³ P. Kołodko, *Ustawodawstwo rzymskie w sprawach karnych. Od Ustawy XII tablic do dyktatury Sulli*, Temida 2, Białystok 2012, s. 197–207; E. S. Gruen, *Roman Politics and the Criminal Courts, 149–78 B.C.*, Harvard University Press, Cambridge, MA 1968, s. 167–168; R. A. Bauman, *The Crimen Maiestatis in the Roman Republic and Augustan Principate*, Witwatersrand University Press, Johannesburg 1967, s. 44–49.

⁴ Okoliczności uchwalenia i datacja – zob. m.in. A. R. Hands, *The Date of Saturninus' Corn Bill*, CR 22, 1972 s. 12–13; P. A. Brunt, *Italian Manpower 225 B.C. – A.D. 14*, Oxford University Press, Oxford 2001, s. 377–378.

⁵ Ziółkowski, op. cit., s. 131–133, 146–147.

⁶ P. A. Brunt, *The Army and the Land in the Roman Revolution*, JRS 52, 1962, s. 69.

⁷ Civ. I 130–140.

⁸ O sprawowaniu urzędów przez Mariusza, Glaucję i Saturnina zob. Th. R. Broughton, *The Magistrates of the Roman Republic*, t. I, American Philological Association, New York 1951, s. 574–575; o kwsturze Saufejusza i jej datowaniu zob. A. Díaz Fernández, F. Pina Polo, *The Quaestorship in the Roman Republic*, de Gruyter, Berlin – Boston 2019, s. 308.

lijski⁹), a szczególną rolę odegrało wsparcie udzielone przez weteranów Mariusza¹⁰. W nich też pokładał największe nadzieje Saturninus w kwestii poparcia swojej *lex agraria*, dlatego po wyznaczeniu dnia głosowania rozesłał do nich, w większości mieszkających na wsi, wezwanie do stawienia się wtedy w mieście¹¹.

Appian informuje, że kiedy już nadszedł dzień zgromadzenia, przeciwnicy projektu podjęli trzy próby zapobieżenia jego uchwaleniu¹². Najpierw część trybunów starała się zawetować ustawę, zostali oni jednak przepędzeni przez Saturnina i jego zwolenników. Następnie podniesiono wrzawę, że podczas głosowania rozległ się grzmot, co (jako *auspicium oblativum*) miało służyć za podstawę do rozwiązania zgromadzenia. Niewzruszony Saturninus odpowiedział protestującym, że jeśli nie przestaną, po grzmotach spadnie grad¹³ (rzecz jasna w postaci *lapidatio*). Wyczerpującej analizy i rekonstrukcji wydarzeń dotyczących kwestii owego zjawiska pogodowego, (prawdopodobnej) interwencji augurów i głębszego auguralnego sensu odpowiedzi Saturnina dokonał w swoim artykule Jerzy Linderski¹⁴. Warto tutaj jednak podkreślić, że była to pierwsza poświadczona w źródłach próba religijnej obstrukcji wobec aktywności ustawodawczej trybuna plebejskiego¹⁵.

Kiedy próby zablokowania projektu za pomocą kruczków prawnych i argumentów religijnych okazały się bezskuteczne, zdecydowano się sięgnąć po bardziej praktyczne środki – kije. U Appiana czytamy, że w walce, która się wywiązała, orędownikami ustawy Saturnina byli mieszkańcy wsi (οἱ ἄγροικοί / οἱ ἀπὸ τῶν ἀγρῶν), a przeciwko niemu opowiadać miał się plebs miejski (ὁ πολιτικὸς ὄχλος / οἱ πολιτικοί / ὁ δῆμος / οἱ ἄστικοί). Sprzeciw tych ostatnich miał być motywowany tym, że ustawa przewidywała wielkie korzyści dla Ἰταλιῶται. Próba rekonstrukcji znaczenia tych pojęć i określenia ich desygnatów zostanie podjęta w dalszej części tego artykułu, poświęconej założeniom i postanowieniom projektu Saturnina. Wieśniacy, choć pokonani w pierwszej fazie starcia, wyszli ostatecznie z niego zwycięsko, co umożliwiło dokończenie procedury uchwalania ustawy. Opisane tutaj stosowanie przemocy podczas komicjów stało się w tym czasie stałą praktyką obu stron sporu politycznego. Kamienie zwolenników Saturnina przegoniły ze zgromadzenia trybuna Bebiusza, który próbował zawetować jego pierwszą *lex agraria*¹⁶, a Kwintus Serwiliusz Cepion (syn wodza spod Arausio) razem z grupą młodych nobilew, demolując wyborcze *pontes* i urny, starali się uniemożliwić uchwalenie *lex Appuleia frumentaria*¹⁷.

⁹ Diod. Sic. XXXVI 15, 3.

¹⁰ Plut. *Mar.* 28, 5; Cic. *Sest.* 37; por. E. Badian, *Foreign Clientelae (264–70 B.C.)*, Oxford University Press, Oxford 1967, s. 202–203.

¹¹ App. *Civ.* I 132.

¹² *Ibid.*, 133–135.

¹³ [Aur. Vict.] *Vir. ill.* 73, 7.

¹⁴ J. Linderski, *A Witticism of Appuleius Saturninus*, RFIC 111, 1983, s. 452–459.

¹⁵ A. Lintott, *Political History, 146–95 BC*, [w:] *The Cambridge Ancient History*, t. IX: *The Last Age of the Roman Republic, 146–43 BC*, oprac. J. A. Crook et al., wyd. II, Cambridge University Press, Cambridge 2006, s. 99.

¹⁶ [Aur. Vict.] *Vir. ill.* 73, 1.

¹⁷ *Rhet. Her.* I 21.

Jeśli chodzi o czas opisanych wydarzeń, słusznie odrzucono propozycję Emilia Gabby datującego je na czerwiec¹⁸ – źródła informują nas bowiem, że zaraz po uchwaleniu ustawy Mariusz zwołał w tej sprawie posiedzenie senatu, co jako *consul maior* mógł przedsięwziąć w miesiącach nieparzystych¹⁹. Biorąc pod uwagę decydujące znaczenie poparcia oī *ἀγοικοι* i nadzieje pokładane w obecności czekających już od czasu triumfu weteranów Mariusza, najbardziej prawdopodobne wydają się pierwsze miesiące roku – przed przypadającym na koniec maja początkiem żniw. Część badaczy opowiedziała się za styczniem²⁰ i datacja ta wydaje się bardzo prawdopodobna, choćby z uwagi na chęć wykorzystania sukcesu wyborczego i analogie z *rogatio* agrarną Rullusa z 63 r. p.n.e.²¹, również wniesioną zaraz po objęciu przez niego trybunatu, zanim jeszcze swoje urzędy objęli magistraci kurulni.

Lokalizacja i charakter akcji kolonizacyjnej

Zachowane źródła podają, że projekt Saturnina zakładał założenie nowych kolonii na Sycylii, w Achai i w Macedonii²² oraz podział zajętej w wyniku zwycięstwa nad Cymbriami ziemi w Galii²³. Największe spory wśród badaczy wywołała ostatnia z wymienionych lokalizacji. Niektórzy uznali, że wspomniana przez Appiana Γαλατία to Galia Cisalpejska²⁴, inni argumentowali natomiast, że chodzi o Galię Transalpejską²⁵. Na rzecz tej ostatniej interpretacji rozstrzygający wydaje się argument wynikający wprost ze sformułowania u Appiana. Pisze on bowiem o ziemi „w krainie zwanej dziś przez Rzymian Galią” (ἐν τῇ νῦν ὑπὸ Ῥωμαίων καλουμένη Γαλατία). O ile w czasach Mariusza i Saturnina określenie takie jak najbardziej mogłoby odnosić się także do Cisalpinii, o tyle do czasów, w których pisał Appian (połowa II wieku), zdążyła ona już administracyjnie i w mentalności Rzymian zrosnąć się z Italią²⁶. Projekt Saturnina obejmował zatem ziemie w Galii Narbońskiej (będącą „Galią” także w rozumieniu współczesnych Appianowi), a wśród

¹⁸ Appiani *Bellorum civilium liber primus*, wyd. i przeł. E. Gabba, La Nuova Italia, Firenze 1958, s. 104, cyt. za: J. Beness, *The Urban Unpopularity of Lucius Appuleius Saturninus*, Antichthon 25, 1991, s. 46.

¹⁹ Beness, op. cit., s. 46; Lintott, *The Constitution...*, s. 100.

²⁰ J.-L. Ferrary, *Recherches sur la législation de Saturninus et de Glaucia I*, MEFRA 89, 1977, s. 652; F. W. Robinson, *Marius, Saturninus und Glaucia*, Bonn 1912, s. 134 – obie publikacje cyt. za: Beness, op. cit., s. 46.

²¹ Cic. *Agr.* 1, 4.

²² [Aur. Vict.] *Vir. ill.* 73, 5.

²³ App. *Civ.* I 130.

²⁴ T. P. Wiseman, *Roman Studies. Literary and Historical*, Francis Cairns, Liverpool 1987, s. 328–329; A. Lintott, *Judicial Reform and Land Reform in the Roman Republic*, Cambridge University Press, Cambridge 2010, s. 55–56; F. Cavaggioni, *L. Apuleio Saturnino: tribunus plebis seditiosus*, Istituto Veneto Scienze, Lettere ed Arti, Venezia 1998, s. 102.

²⁵ Badian, op. cit., s. 203; Brunt, *Italian Manpower...*, s. 198; L. Piotrowicz, *Dzieje rzymskie*, Trzaska, Evert, Michalski, Warszawa 1934 (Wielka Historia Powszechna 3), s. 356.

²⁶ P. A. Brunt, *The Fall of the Roman Republic and Related Essays*, Clarendon Press, Oxford 1988, s. 279.

nich zapewne między innymi te odebrane Wolkom Tektosagom²⁷, sojusznikom Cymbrów. Do najsilniejszego argumentu zwolenników poglądu, że chodziło o Galię Cisalpejską – wskazują oni poświadczoną tam w tym czasie akcją kolonizacyjną – odniosę się w części artykułu dotyczącej dalszych losów *lex Appuleia agraria*.

W Macedonii najprawdopodobniej za teren kolonizacji miały posłużyć Saturninowi zdobyte przez Rzymian ziemie dawnej domeny królewskiej, o których później wspominał Ciceron przy okazji krytyki *rogatio Servilia agraria*²⁸. W Achai możliwy do wykorzystania był *ager Corinthius*, którego centuriację (stanowiącą podstawowy element przygotowania do asygnacji) nakazywała już *lex agraria* ze 111 r. p.n.e.²⁹ Niewykluczone, że planowano kolonie na ziemiach Chalkis i Teb, również zniszczonych przez Rzymian³⁰. Na Sycylii także znajdowało się sporo ziem publicznych³¹, z których znaczna część była ówczasie wydzierżawiana przez cenzorów (na przykład żyzny *ager Leontinus*). O możliwości wykorzystania ich w kolonizacji najlepiej świadczy to, że niedługo później swoje kolonie planował tam także trybun plebejski Marek Liwiusz Druzus³².

Natomiast jeśli chodzi o charakter przedsięwzięcia Saturnina, źródła mówią przede wszystkim o planach założenia nowych kolonii³³. W odniesieniu do Sycylii, Macedonii i Achai jest to wyrażone wprost, w przypadku terenów galijskich Appian pisze o „podziale ziemi”. Mogłoby to sugerować zamiar przeprowadzenia asygnacji *viritim*, jest to jednak w tym przypadku mało prawdopodobne. Asygnacje takie prowadzone były głównie na terenach spacyfikowanych i niezagrażonych bezpośrednio atakami nieprzyjaciół³⁴, a do takich, mimo triumfu Mariusza nad Cymbrami i Teutonami, trudno jeszcze zaliczyć w tym czasie Galię Transalpejską. Sam natomiast „podział ziemi” wśród osadników przeprowadzany był także przy zakładaniu nowych osad. Program agrarny Saturnina z 100 r. p.n.e. opierał się zatem raczej w całości na organizacji nowych kolonii, podobnie jak wcześniejsze pozaitalskie projekty popularów – Junonia Gajusza Grakcha i Narbo Martius.

Słusznie większość badaczy odrzuciła dominujący niegdyś pogląd, że mające powstać na mocy *lex Appuleia agraria* z 100 r. p.n.e. kolonie planowano jako kolonie latyńskie³⁵,

²⁷ Badian, op. cit., s. 203–205; H. Last, R. Gardner, *The Enfranchisement of Italy*, [w:] *The Cambridge Ancient History*, t. IX: *The Roman Republic, 144–44 BC*, oprac. S. A. Cook et al., Cambridge University Press, Cambridge 1932, s. 168.

²⁸ Cic. *Leg. agr.* 1, 5.

²⁹ *Lex agr.* (= *CIL I*² 585) 96–97 (zob. wydanie Lintotta, *Judicial Reform...*, s. 200–201).

³⁰ A. Lintott, *The Roman Empire and Its Problems in the Late Second Century*, [w:] *The Cambridge Ancient History*, wyd. 2, t. IX..., s. 32.

³¹ M. Rostovtzeff, *The Social and Economic History of the Roman Empire*, Clarendon Press, Oxford 1926, s. 195.

³² App. *Civ.* I 156.

³³ [Aur. Vict.] *Vir. ill.* 73, 5; Cic. *Balb.* 48.

³⁴ S. T. Roselaar, *Public Land in the Roman Republic. A Social and Economic History of Ager Publicus in Italy, 396–89 BC*, Oxford University Press, Oxford 2010, s. 57.

³⁵ Last, Gardner, op. cit., s. 169; A. N. Sherwin-White, *The Roman Citizenship*, wyd. II, Clarendon Press, Oxford 1973, s. 112; H. M. D. Parker, *On Cicero, Pro Balbo 21, 48, CR 52, 1938*, s. 8–9; R. E. Smith, *Latins and the Roman Citizenship in Roman Colonies: Livy 34, 42, 5–6, JRS 44, 1954*, s. 20.

i przyjęła za Theodorem Mommsenem³⁶, iż miały to być kolonie obywatelskie³⁷. Już przy okazji zakładania około 180 r. p.n.e. Akwilei (ostatniej wspomianej przez Liwiusza kolonii łatyńskiej) miała miejsce poważna debata nad tym, czy powinna ona zostać zorganizowana jako kolonia łatyńska, czy rzymska³⁸. O tym, że w późniejszych latach zarzucono zakładanie nowych kolonii łatyńskich, najlepiej świadczy fakt, że nawet powstała na miejscu zniszczonej łatyńskiej Fregellae kolonia Fabrateria Nova została zorganizowana już jako rzymska³⁹. Także wspomniane wyżej kolonie pozaitalskie, powstałe z inicjatywy popularów, były od początku planowane jako obywatelskie. Poza tym trudno sobie wyobrazić, by w dobie trwającego już od ponad dwóch dekad sporu o nadanie Italikom obywatelstwa masowe poparcie mógł zdobyć program postulujący organizację na szeroką skalę kolonii łatyńskich. Jeśli dodatkowo udział w akcji miał być formą gratyfikacji (o czym poniżej), tym bardziej nie da się za takową uznać utraty obywatelstwa (co czekało Rzymian emigrujących do kolonii łatyńskich). Podsumowując, należy stwierdzić, że projekt Saturnina zakładał utworzenie na terenach Galii Transalpejskiej, Sycylii, Macedonii i Achai kolonii, i to kolonii obywatelskich.

Beneficjenci ustawy

Zagadnieniem szczególnie istotnym w projekcie Saturnina jest kwestia beneficjentów ustawy, którzy mieli zostać dopuszczeni do udziału w akcji kolonizacyjnej. Warto na wstępie podkreślić, że źródła nie wskazują grupy docelowej przedsięwzięcia Saturnina, ograniczając się do samej wzmianki o *ὁ περὶ τῆς χώρας νόμος*⁴⁰ / *lex agraria*⁴¹ / *novis colonis destinare*⁴². Jedyne poważniejsze wskazówki w tej materii otrzymujemy od Appiana. Jak już zostało wspomniane przy omawianiu okoliczności uchwalenia *lex Appuleia agraria*, decydujące znaczenie dla jej przeprowadzenia miało wsparcie (głosami i kijami) *οἱ ἄγροικοί*, sam Saturninus największe nadzieje pokładał w rozsianych po wsiach weteranach Mariusza⁴³, natomiast sprzeciw plebsu miejskiego wywołały znaczne korzyści, jakie na mocy ustawy mieli otrzymać *Ἰταλιῶται* (co koresponduje z uprawnieniem, o którym wspomina Cyceron w *Balb.* 48). Te trzy informacje wyznaczają osie, wzdłuż których lokują się beneficjenci projektu Saturnina. Pierwsza z nich wyznacza podział weterani – reszta obywateli, druga opozycję weterani Mariusza – weterani innych wodzów, natomiast trzecia – weterani-obywatele – weterani z kontyngentów łatyńskich i sprzymierzonych.

³⁶ Th. Mommsen, *The History of Rome*, przeł. W. P. Dickson, t. III, Cambridge University Press, Cambridge 2009, s. 209.

³⁷ Zob. m.in. E. Gabba, *Rome and Italy. The Social War*, [w:] *The Cambridge Ancient History*, t. IX; Badian, op. cit., s. 206; Beness, op. cit., s. 45.

³⁸ Liv. XXXIX 55, 5.

³⁹ D. J. Piper, *Latins and the Roman Citizenship in Roman Colonies: Livy 34, 42, 5–6; Revisited*, *Historia* 36, 1987, s. 41–42.

⁴⁰ Plut. *Mar.* 29, 1.

⁴¹ Liv. *Per.* LXIX.

⁴² [Aur. Vict.] *Vir. ill.* 73, 5.

⁴³ App. *Civ.* I 132: ... τοῖς οὖσιν ἀνὰ τοὺς ἀγρούς, οἷς δὴ καὶ μάλιστα ἑθάρρουν ὑπεστρατευμένοις Μαρίῳ.

Jeśli chodzi o pierwszą oś, Saturninus dał się poznać jako rzecznik sprawy weteranów Mariusza już podczas swojego pierwszego trybunatu w 103 r. p.n.e., kiedy przeprowadził ustawę przyznającą im ziemie w Afryce (*legem tulit, ut veteranis centena agri iugera in Africa dividerentur*)⁴⁴. Część z nich prawdopodobnie otrzymała wówczas *viritim* działki w kontynentalnej części prowincji⁴⁵, dla innych zorganizowano kolonię na wyspach Cercina (dziś wyspy Karkanna u wybrzeży Tunezji)⁴⁶. Skłoniło to wielu badaczy do uznania, że druga ustawa agrarna Saturnina również obejmować miała wyłącznie weteranów. W przeciwieństwie jednak do pierwszej nie znajduje to wyraźnego potwierdzenia w zachowanych źródłach. O ile bowiem okoliczności (koniec wojny z Cymbriami i Teutonami, wsparcie weteranów dla kandydatów popularów w wyborach i wspomniane nadzieje na ich pomoc w przeprowadzeniu ustawy) jasno wskazują, że to właśnie przede wszystkim z myślą o nich Saturninus przygotowywał swoją akcję kolonizacyjną i oni mieli być jej głównymi beneficjentami, to jednak należy zachować dużą dozę ostrożności wykluczając inne ich grupy.

U Appiana i Plutarcha znajdujemy wzmianki o dużym entuzjazmie „ludu” dla ustawy Saturnina⁴⁷. Także dobrze już nam znani ἄγροικοι, gotowi kijami forsować ustawę, nie musieli w całości rekrutować się z pochodzących ze wsi weteranów. To i podobne sformułowania mogą odnosić się także do obywateli z plebsu wiejskiego, grupy zawsze najbardziej zainteresowanej akcjami asygnacyjnymi⁴⁸. Niewykluczone zatem, że pomimo wyraźnego położenia punktu ciężkości na gratyfikację weteranów, program Saturnina zawierał określone koncesje dla przedstawicieli *plebs rustica* w postaci na przykład pewnej puli miejsc w planowanych koloniach. Takie rozwiązanie ułatwiłoby uzyskanie poparcia dla przeprowadzenia projektu na komicjach (co niewątpliwie byłoby trudne przy restrykcyjnym ograniczeniu grupy docelowej wyłącznie do weteranów) i korespondowałoby z wcześniejszymi akcjami popularów (co może potwierdzać to, że źródła wskazują na projekt Saturnina jako kontynuację dzieła Grakchów⁴⁹). Można również dostrzec w tym przypadku pewne podobieństwa z późniejszym ustawodawstwem agrarnym Cezara z czasów jego pierwszego konsulatu, także przewidującym nadania ziemskie zarówno dla weteranów, jak i potrzebujących obywateli.

Przechodząc do analizy podziału wyznaczonego przez drugą ze wspomnianych osi należy podkreślić, że ustawa Saturnina z 100 r. p.n.e. przeprowadzona została niewątpliwie we współpracy z Gajuszem Mariuszem, o czym świadczy chociażby to, że przyznawała mu uprawnienie do nadawania obywatelstwa (zob. niżej). Czy jednak wynagrodzeni ziemią mieli być tylko weterani jego armii z wojny na północy, jak chce część badaczy? Wspom-

⁴⁴ [Aur. Vict.] *Vir. ill.* 73, 1.

⁴⁵ E. T. Salmon, *Roman Colonization under the Republic*, Thames and Hudson, London 1969, s. 129; Lintott, *The Roman Empire and Its Problems...*, s. 30.

⁴⁶ *Inscr. Ital.* XIII 3, 7; por. Badian, op. cit., s. 237.

⁴⁷ App. *Civ.* I 136: τὸν δῆμον ἐσπουδακότα περὶ τὸν νόμον; Plut. *Mar.* 29, 5: ὁ μὲν οὖν δῆμος ἡσθεῖς ὁμόσαντος ἀνεκρότησε καὶ κατευφήμησε.

⁴⁸ Brunt, *The Army and the Land...*, s. 72. Interpretacja ta znajduje dodatkowe potwierdzenie w tym, jak Salustiusz opisuje główną bazę wyborczą Mariusza: *opifices agrestesque omnes, quorum res fidesque in manibus sitae erant* (Sall. *Iug.* 73, 6).

⁴⁹ Flor. II 4, 2.

niana już wzmianka u Appiana o szczególnych nadziejach, jakie Saturninus wiązał z poparciem byłych żołnierzy Mariusza, niczego w tej sprawie nie przesądza. Duże znaczenie ich obecności na komicjach wynikać mogło z samej tylko liczebności armii północnej (zob. niżej) i tego, że pozostawali w okolicach Rzymu po triumfie odbyтым w roku poprzednim. Ernst Badian w interesujący sposób argumentuje natomiast, że projekt Saturnina zakrojony był na szerszą skalę⁵⁰. Wskazywać mają na to opisywane już lokalizacje planowanych kolonii, odpowiadające terenom aktywności również innych rzymskich wodzów w okresie krótko poprzedzającym 100 r. p.n.e. Mariusz i Katulus triumfowali w Galii, Maniusz Kwiliusz rozprawił się w tym czasie z powstaniem niewolników na Sycylii⁵¹, natomiast Tytus Didiusz odniósł w Macedonii zwycięstwo nad Skordyskami⁵². Podstawową bazę rekrutacyjną dla zaplanowanych w ramach *lex Appuleia* kolonii w każdej z prowincji mieli zatem najprawdopodobniej stanowić weterani, którzy odbywali tam służbę wojskową. Kwestia znaczenia i możliwej genezy takiego rozwiązania zostanie rozwinięta w dalszej części artykułu, poświęconej motywacji i celom Saturnina.

To jednak zarysowana wcześniej trzecia oś – kwestia potencjalnego udziału w akcji kolonizacyjnej Saturnina nieobywateli, jego znaczenia i skali – wywołała największe spory wśród badaczy. Jak już zostało wspomniane, u Appiana można przeczytać, że niechęć plebsu miejskiego wobec ustawy była efektem korzyści, jakie przewidywała ona dla Ἰταλιῶται. Cynceron natomiast podaje, że na mocy *lex Appuleia* z 100 r. p.n.e. Gajusz Mariusz *in singulas colonias ternos cives Romanos facere posset*⁵³. Analizę problemu zacząć należy od próby określenia desygnatu terminu Ἰταλιῶται. Nie ułatwia tego sam Appian, który w swojej narracji używa go w różnych znaczeniach. Niekiedy oznacza on u niego ogół italskich nie-Rzymian⁵⁴, innym razem pewną ich część⁵⁵, a czasem – zarówno Rzymian, jak i innych Italików⁵⁶. W omawianym przypadku znaczna część badaczy, wychodząc z założenia, że to nie kwestia Italików miała być podstawowym punktem spornym w walce o przeprowadzenie ustawy Saturnina i że ową perspektywę nadania obywatelstwa zaledwie trzem osobom w każdej z zakładanych kolonii trudno uznać za realny powód sprzeciwu wobec niej, przekonywała, iż Appian prawdopodobnie źle zrozumiał swoje źródło i pod terminem Ἰταλιῶται mieli tak naprawdę kryć się rzymscy obywatele z terenów wiejskich (*agrestes*)⁵⁷. W takim wypadku opór plebsu miejskiego miałby wynikać z wrogości żywej do działań w interesie przedstawicieli plebsu wiejskiego.

⁵⁰ Badian, op. cit., s. 204–205.

⁵¹ Liv. *Per.* LXVIII; Diod. Sic. XXXVI 10, 1–3.

⁵² Flor. I 39, 5; Cic. *Pis.* 61.

⁵³ Cic. *Balb.* 48.

⁵⁴ App. *Civ.* I 87.

⁵⁵ Ibid., 163.

⁵⁶ Id., *Mith.* 159; o użyciu i znaczeniu tego terminu u Appiana zob. P. J. Cuff, *Prolegomena to a Critical Edition of Appian, B.C. I*, Historia 16, 1967, s. 177–182.

⁵⁷ M. Gelzer, rec. F. Taeger, *Tiberius Gracchus. Untersuchungen zur römischen Geschichte und Quellenkunde*, Stuttgart 1928, Gnomon 5, 1929, s. 298–299; D. Kontchalovsky, *Recherches sur l'histoire du mouvement agraire des Gracques*, Revue Historique 153, 1926, s. 176–177; H. Last, rec. J. Göhler, *Rom und Italien. Die römische Bundesgenossenpolitik von den Anfängen bis zum Bundesgenossenkrieg*, Breslau 1939, JRS 30, 1940, s. 82.

Peter John Cuff przekonująco dowodzi jednak, że taka interpretacja jest niepoprawna, a Appian, który dość dobrze orientował się w realiach polityczno-społecznych tego czasu, nie mógł popełnić aż tak poważnego błędu⁵⁸. Argumentów za tym dostarcza autorowi sama narracja Appiana, w której dla wyróżnienia obywateli ze wsi używa terminów *οἱ ἄγροικοὶ* / *οἱ ἀπὸ τῶν ἀγρῶν*, a mimo pewnej niekonsekwencji w użyciu określenia *Ἰταλιῶται* nigdzie nie posługuje się nim, by opisać podziały wewnątrz rzymskiego ciała obywatelskiego⁵⁹. Także pozostałe elementy rekonstrukcji zaproponowanej przez zwolenników tezy o błędzie Appiana są trudne do obrony. Chociaż większość plebsu miejskiego zazwyczaj nie okazywała szczególnego zainteresowania projektami agrarnymi⁶⁰, nie można powiedzieć, że jego przedstawiciele odnosili się do nich wrogo. Zarazem od czasu antygrakchańskiej agitacji konsula Gajusza Fanniusza⁶¹ pewna grupa przedstawicieli plebsu miejskiego w Rzymie, podatna na optymacką propagandę, była gotowa w imię obrony własnych przywilejów twardo sprzeciwiać się jakimkolwiek poważniejszym koncesjom politycznym na rzecz nieobywateli. Wszystko to prowadzi do konkluzji, że desygnatem terminu *Ἰταλιῶται* są w tym przypadku italscy nie-Rzymianie⁶².

Problemem, na który zwracali uwagę badacze akceptujący taką interpretację, stanowi natura uprawnienia przyznanego w ustawie Mariuszowi. Jak już wspomniano, wprowadzenie trzech nowych obywateli w każdej z zakładanych kolonii nie wywołałoby raczej tak dużych politycznych kontrowersji. Szukając rozwiązania, Peter Brunt zaproponował poprawienie słowa *ternos* w *Balb.* 48 na *trecenos*, ale jednocześnie sam podkreślił, że brak dla tej emendacji wystarczających podstaw⁶³. Wydaje się jednak, że możliwe jest zaproponowanie innej, niebranej dotychczas pod uwagę rekonstrukcji postanowień projektu Saturnina w tej sprawie, która pozwala na pogodzenie obu źródłowych informacji.

Należy na początek przyjrzeć się warunkom, na jakich ogólnie rzecz biorąc nieobywatele mogli uczestniczyć w rzymskiej kolonizacji. Omawia je w swoim artykule Richard Edwin Smith⁶⁴. Już na wstępie nasuwa się kwestia, która przy tej okazji nie była dotychczas podnoszona – a mianowicie różne zasady partycypacji Latynów i sprzymierzeńców. O ile bowiem Latynów stosunkowo regularnie i grupowo dopuszczano do udziału w akcjach kolonizacyjnych, o tyle sprzymierzeńców tylko na zasadzie pojedynczych wyjątków. Przedstawiciele obu grup automatycznie otrzymywali obywatelstwo przy pierwszym cenzusie, w związku z czym pojawiające się w źródłach okazjonalne „nadanie obywatelstwa” przy okazji zakładania kolonii miało – zdaniem Smitha – polegać na dopuszczeniu sprzymierzeńca do wzięcia udziału w akcji (jako przykład podaje on przypadek Kwintusa

⁵⁸ Cuff, op. cit., s. 179–182; Beness, op. cit., s. 45; zob. też J. S. Richardson, *The Ownership of Roman Land. Tiberius Gracchus and the Italians*, JRS 70, 1980, s. 2–3; Sherwin-White, op. cit., s. 142, 215.

⁵⁹ Cuff, op. cit., s. 178–180.

⁶⁰ Brunt, *The Army and the Land...*, s. 70.

⁶¹ *Oratorum Romanorum fragmenta*, wyd. H. Malcovati, wyd. II, Paravia, Augustae Taurinorum 1955, s. 144; por. Broughton, op. cit., s. 516.

⁶² Cuff, op. cit., s. 181–188.

⁶³ Brunt, *The Fall of the Roman Republic...*, s. 131.

⁶⁴ Smith, op. cit. Sam autor uważa jednak, że akurat kolonie planowane na mocy *lex Appuleia* miały być latyńskie.

Fulwiusza Nobiliora i poety Enniusza⁶⁵). Być może zatem w ramach projektu Saturnina weterani z kontyngentów łatyńskich mieli być dopuszczeni do akcji kolonizacyjnej *en masse*, natomiast Mariusz w przypadku każdej kolonii mógł dodatkowo umożliwić udział w akcji trójce wybranych przez siebie (zapewne na podstawie ich zasług) weteranów z kontyngentów sprzymierzonych. Rozwiązanie takie bardzo dobrze wpisywałoby się w dotychczasowy kierunek rzymskiej polityki. Znaleźć możemy bowiem liczne przykłady zarówno uprzywilejowania Latynów w stosunku do sprzymierzeńców⁶⁶, jak i nadania obywatelstwa w uznaniu zasług wojskowych⁶⁷. Jednocześnie jeśli wziąć pod uwagę rozmiary wszystkich wspomnianych rzymskich armii (sześć legionów Mariusza i Katulusa, legion Didiusza z Macedonii oraz legion Akwiliusza z Sycylii⁶⁸) oraz to, że walczące razem z nimi kontyngenty łatyńskie i sprzymierzeńców znacznie przewyższały je liczebnie w tym czasie⁶⁹, a także szeroką skalę planowanej akcji kolonizacyjnej, otrzyma się potencjalną grupę beneficjentów-nieobywateli na tyle liczną, że propaganda optymacka łatwo mogła podburzyć przeciwko niej zazdrośnie broniącą swoich przywilejów część plebsu miejskiego. Zaproponowana rekonstrukcja pozwala pogodzić obie informacje przekazywane przez źródła, i to bez nadmiernej ingerencji interpretacyjnej.

Kończąc analizę kwestii beneficjentów ustawy Saturnina należy podsumować, że najprawdopodobniej mieli nimi być przede wszystkim rzymscy i łatyńscy weterani z armii zwycięskich wodzów, a także pewna grupa sprzymierzeńców (wybranych przez Mariusza) i przedstawicieli plebsu miejskiego.

Przeciwnicy projektu

Po rozpatrzeniu kwestii beneficjentów drugiej *lex Appuleia agraria* należy trochę miejsca poświęcić jej przeciwnikom. W źródłach informacje na ich temat są bardzo nieliczne. Jak już zostało wspomniane, Appian podaje, że Saturninus przegonił intercedujących trybunów (ὄσοι μὲν ἐκώλυον τῶν δημάρχων τοὺς νόμους⁷⁰), a w zamieszkach i starciu siłowym przeciwko uchwaleniu prawa mieli opowiedzieć się przedstawiciele plebsu miejskiego. W [Aur. Vict.] *Vir. ill.* 73, 7 można natomiast przeczytać, że sprawę grzmotu podnieśli *multi nobiles*. Silna wrogość i opór ówczesnej optymackiej elity senackiej (której przegład

⁶⁵ Cic. *Brut.* 79.

⁶⁶ Latyni m.in. zostali dopuszczeni do udziału w akcji asygnacyjnej nad Padem w latach siedemdziesiątych II w. p.n.e. (Liv. XLII 4, 3–4), na nich też wyłącznie rozciągnęła zakaz stosowania chłosty nawet w trakcie służby propozycja trybuna Druzusa (Plut. *C. Gr.* 9, 3); Badian, op. cit., s. 188–191; Sherwin-White, op. cit., s. 214–218.

⁶⁷ M.in. nadanie obywatelstwa 700 żołnierzom z Praeneste i 300 jeźdźcom z Kampanii podczas II wojny punickiej – zob. Richardson, op. cit., s. 8; w przypadku samego Mariusza – nadanie na polu bitwy obywatelstwa dwóm kohortom z Camerinum (Val. Max. V 2, 8).

⁶⁸ Brunt, *Italian Manpower...*, s. 431, 685.

⁶⁹ Wellejusz Paterkulus (II 15, 2) oraz Appian (*Hann.* 31) przekazują, że stosunek kontyngentów łatyńskich i sprzymierzonych do rzymskich legionów wynosił 2:1; zdaniem większości współczesnych badaczy jest to bliski prawdy opis stanu rzeczy u końca II w. p.n.e. – zob. Brunt, *Italian Manpower...*, s. 677.

⁷⁰ App. *Civ.* I 133.

pozostawił Cynceron w *Rab. perd.* 21) wobec działalności politycznej Saturnina (w tym jego ustawy agrarnej) jest sprawą bezsporną, szczególnie w świetle uchwalonego w tym samym roku *senatusconsultum ultimum* i okoliczności krwawej rozprawy z przywódcami popularów⁷¹. Niewątpliwie to z inicjatywy senackiej elity działali wspomniani trybuni, a wywodzący się z jej grona nobile wnieśli Saturninowi protesty, gdy rozległ się grzmot. Zdecydowanie więcej wątpliwości budziła natomiast wśród badaczy kwestia postawy wspomnianych grup plebsu miejskiego. Analizując ten passus, część z nich wyprowadziła daleko idące wnioski w zakresie podziałów w rzymskim ciele obywatelskim i wiarygodności narracji Appiana.

Niektórzy, jak Gabba⁷² czy Andrew Lintott⁷³, wskazywali tu dowód ogólnego politycznego antagonizmu *plebs urbana* i *plebs rustica* w tym czasie. W opozycji do nich Helmuth Schneider⁷⁴, a za nim między innymi Francesca Cavaggioni⁷⁵ zakwestionowali wiarygodność relacji Appiana i zarysowanej przez niego osi sporu, przyznając innym źródłom prymat w rekonstruowaniu zmagania wokół uchwalenia drugiej *lex Appuleia agraria*. Starali się oni wykazać nieadekwatność przedstawienia rywalizacji jako starcia przedstawicieli plebsu wiejskiego i miejskiego oraz twierdzili, że ogół niższych warstw stał w większości za Saturninem, a przeciwnikami jego ustawy byli przedstawiciele warstw wyższych oraz „osoby od nich zależne i klienci”⁷⁶. Jako dowód wskazywali między innymi częściowo przynajmniej „miejską” bazę poparcia dla innych działań i projektów Saturnina.

Obie daleko idące interpretacje wydają się o tyle zaskakujące, że Appian *explicite* wskazuje nam powód takiej, a nie innej postawy przedstawicieli plebsu miejskiego w tej sytuacji – korzyści, jakie ustawa przewidywała dla Ἰταλιῶται, czyli (jak zostało wskazane wyżej) jej latyńskich i italskich beneficjentów. Sam przekaz Appiana dotyczący starcia wyraźnie odnosi się do jednego konkretnego projektu i reakcji na jego zapisy, nie dając dostatecznych podstaw do wnioskowania o generalnym antagonizmie politycznym między *plebs rustica* a *plebs urbana* w tym okresie. Z tego samego powodu równie nieuzasadnione wydaje się odrzucanie tej relacji w całości. Trudno bowiem wnioskować na podstawie poparcia dla innych działań Saturnina – opowiedzenie się części plebsu miejskiego w sprawie ustawy agrarnej po stronie optymatów nie wyklucza wcześniejszego poparcia dla Saturnina (na przykład przy okazji procesu o zniewagę posłów⁷⁷), tak samo jak antyse-
nackie nastroje obecne w tej grupie nie implikują aprobaty dla postanowień *lex Appuleia agraria*. Badacze kwestionujący przekaz Appiana wnioskuje także bezzasadnie *ex silentio* odnosząc się do innych, bardzo fragmentarycznych źródeł, podczas gdy wyłącznie Appian

⁷¹ Cic. *Rab. perd.* 20–24.

⁷² E. Gabba, *Appiano e la Storia delle guerre civili*, La Nuova Italia, Firenze 1956, s. 75, cyt. za: H. Schneider, *Die politische Rolle der „plebs urbana” während der Tribunate des L. Appuleius Saturninus*, *AncSoc* 13–14, 1982, s. 193.

⁷³ A. Lintott, *Violence in Republican Rome*, Oxford University Press, Oxford 1968, s. 178–181, cyt. za: Schneider, op. cit., s. 194.

⁷⁴ *Ibid.*, s. 193–221.

⁷⁵ Cavaggioni, op. cit., s. 133–136.

⁷⁶ Schneider, op. cit., s. 216.

⁷⁷ Diod. Sic. XXXVI 15, 3.

przekazuje całościową narrację w sprawie okoliczności uchwalenia ustawy. Podkreślany przez tych uczonych prym elity senackiej w oporze przeciwko projektowi Saturnina nie ulega wątpliwości, jednak w żaden sposób nie wyklucza doraźnych sojuszy tej grupy z innymi.

Co natomiast tyczy się samego desygnatu użytych przez Appiana terminów, to rzecz jasna nie sposób uznać ich za obejmujące całość plebsu miejskiego (jeśli można w ogóle mówić o niższych warstwach tak wielkiej metropolii jak Rzym jako politycznym monolitem w jakimkolwiek sensie). Określenia te odnoszą się najprawdopodobniej do pewnej części przedstawicieli tej warstwy, tak jak terminy *οἱ ἀπὸ τῶν ἀγρῶν* opisują tych mieszkańców wsi, którzy wezwani przez Saturnina przybyli na głosowanie. Jak już zostało wspomniane, wśród plebsu miejskiego istniały natomiast grupy, w których na podatny grunt trafiała optymacka propaganda antytyalska i które w imię obrony ekskluzywności obywatelskiej gotowe były sprzeciwiać się wszelkim ustępstwom w tej sprawie na rzecz Italików. Bardzo prawdopodobne, że skłonność tę wykorzystali optymaci, wzorem Gajusza Fanniusza podburzając omawiane grupy, by zdobyć sojuszników w walce z projektem Saturnina. Ograniczenie przeciwników ustawy wyłącznie do nobilew i ich klientów nie tłumaczyłoby bowiem w żaden sposób zażartości siłowych starć w dniu głosowania. Zarazem ostateczna porażka *plebs urbana* pozwala wnioskować o ograniczonej liczebności jej przedstawicieli.

Podsumowując, z analizy źródeł wyłania się obraz przeciwników drugiej *lex Appuleia agraria* jako doraźnego sojuszu ogólnie wrogiej Saturninowi elity senackiej z pewnymi grupami plebsu miejskiego, które, podburzone antytyalską agitacją przeciwko zapisom ustawy, zapewnić miały siłowe wsparcie, na wypadek gdyby zawiodły próby obstrukcji politycznej i religijnej.

Forma legislacyjna ustawy i uprawnienia ustawowych komisji agrarnych

Niespójność źródeł w kwestii lokalizacji akcji kolonizacyjnej skłoniła część badaczy do przyjęcia, że na program agrarny Saturnina z 100 r. p.n.e. składały się dwie odrębne ustawy⁷⁸. Zdecydowana większość źródeł mówi jednak o jednej „ustawie agrarnej / ustawie o ziemi” i z nią wiąże zarówno użycie przemocy przy jej uchwaleniu, jak i sprawę dołączonej do niej przysięgi (która zostanie omówiona niżej). Także spójność projektu trybuna plebejskiego w połączeniu z bardzo dużym rozmachem przedsięwzięcia zdaje się raczej sugerować, że przeprowadzona została ona jako *lex satura* (pojedyncza ustawa łącząca kilka różnych spraw). Przemawia za tym również inny ważny argument. W 98 r. p.n.e. uchwalona została *lex Caecilia Didia*, powszechnie uznawana za optymacką odpowiedź na działalność legislacyjną Saturnina⁷⁹. Przyznawała ona senatowi prawo anulowania ustaw uchwalonych *per vim* (na przykład gdy użyto kijów i kamieni przeciwko oponentom lub intercedującym trybunom), *contra auspicia* (na przykład ignorujących auguralne zgłoszenie zjawisk takich jak grzmoty) i właśnie *per saturam*. Ze wszystkich projektów Saturnina

⁷⁸ Lintott, *Political History...*, s. 98–99; Broughton, op. cit., s. 575–576; Piotrowicz, op. cit., s. 356.

⁷⁹ E. Gabba, *Republican Rome, the Army and the Allies*, przeł. P. J. Cuff, University of California Press, Berkeley – Los Angeles 1976, s. 199; Lintott, *The Constitution...*, s. 210.

to ustawa agrarna z 100 r. p.n.e. (przewidująca założenie wielu kolonii w kilku prowincjach) bez wątplenia najbardziej pasuje do takiej charakterystyki.

Z każdą akcją asygnacyjną lub kolonizacyjną wiązało się powołanie komisji do jej przeprowadzenia i kierowania pracami. Pomimo że źródła literackie milczą w tej kwestii w odniesieniu do ustawy Saturnina, ciekawych informacji dostarcza materiał inskrypcyjny. Z elogiów ojca Cezara oraz Gajusza Juliusza Cezara Strabona wynika, że pełnili oni w tym okresie funkcję *decemviri agris dandis attribuendis iudicandis*, a pierwszy z nich, o czym już była mowa, osiedlał kolonistów na wyspach Cercina⁸⁰. Najprawdopodobniej byli oni zatem komisarzami wprowadzającymi w życie postanowienia *lex Appuleia agraria* ze 103 r. p.n.e.⁸¹ i organizowali podział ziemi w Afryce dla weteranów z wojny jugurtyńskiej. Pozwala to przypuszczać, że zbliżoną formę do komisji, w której działali dwaj *Iulii Caesares*, miały mieć także te powołane dla realizacji kolejnej *lex Appuleia agraria*. Jeśli tak istotnie było, to na szczególną uwagę w tytularurze komisarzy zasługuje człon *iudicandis*. Informacje o tym uprawnieniu po raz pierwszy pojawiają się przy okazji prac komisji agrarnej Tyberiusza Grakcha⁸². Na jego mocy komisarzom przysługiwała władza orzekania o statusie prawnym gruntów pod asygnację (zarówno na linii ziemia publiczna – ziemia prywatna, jak i ziemia rzymska – ziemia nierzymska⁸³). Uprawnienie to zostało grakchańskim komisarzom odebrane w 129 r. p.n.e. na skutek interwencji Scypiona Emiliana, było bowiem cierniem w oku wrogów reformy Tyberiusza. Dzięki niemu komisarze cieszyli się dużą samodzielnością w działaniu i nie musieli każdorazowo oglądać się na decyzje urzędujących magistratów. Również późniejsze projekty popularów (jak *rogatio* Rullusa⁸⁴ czy cezariańska *lex Iulia*⁸⁵) zakładały przyznanie tej prerogatywy powoływanym dla ich realizacji komisjom, co zawsze było przedmiotem optymackich ataków. Jeżeli zatem druga *lex Appuleia agraria*, tak samo jak pierwsza, przewidywała udzielenie komisarzom władzy rozstrzygania o statusie prawnym ziemi pod kolonizację, byłoby to kolejnym powodem wrogości żywionej przez większość senatorów do tej ustawy. Wrogości tym większej, że organizując kolonie w prowincjach i orzekając w kwestii tamtejszych gruntów, komisarze siłą rzeczy wchodziliby w kontakt z lokalnymi władzami, co stanowiłoby ingerencję w politykę zagraniczną, do której prowadzenia senat od dłuższego czasu rościł sobie monopol⁸⁶.

⁸⁰ Th. R. Broughton, *The Elogia of Julius Caesar's Father*, *AJA* 52, 1948, s. 326–330; id., *The Magistrates...*, s. 577–578. Por. wyżej, przyp. 46.

⁸¹ G. V. Sumner, *The Orators in Cicero's Brutus*, University of Toronto Press, Toronto 1973, s. 105; Th. R. Broughton, *Supplement to The Magistrates of the Roman Republic*, American Philological Association, New York 1960, s. 29, 32.

⁸² Liv. *Per.* LVIII; App. *Civ.* I 80–81; Plut. *Tib. Gr.* 13, 1.

⁸³ Ch. J. Dart, *The Impact of the Gracchan Land Commission and the Dandis Power of the Triumvirs*, *Hermes* 139, 2011, s. 343–344.

⁸⁴ Cic. *Leg. agr.* 2, 34.

⁸⁵ *CIL* VI 3826 = *ILS* 46.

⁸⁶ Ziółkowski, op. cit., s. 284–285.

Wymóg zaprzysiężenia *lex Appuleia* i przewidziana sankcja

W większości zachowanych źródeł wzmianki o *lex Appuleia agraria* z 100 r. p.n.e. stanowią jedynie tło dla o wiele bardziej interesującej ich autorów sprawy ustawowej przysięgi i związanego z nią wygnania Kwintusa Cecyliusza Metellusa Numidyjskiego⁸⁷. Wyczerpującej rekonstrukcji wydarzeń w tej materii dokonał w swoim artykule Erich Stephen Gruen⁸⁸. Dowodzi on przekonująco, że wygnanie Metellusa Numidyjskiego było efektem osobnego procesu *apud populum* i nie wynikało wprost z postanowień ustawy Saturnina. W związku z tym znajduje się ono poza zakresem niniejszego opracowania. Przy okazji analizy regulacji *lex Appuleia agraria* wystarczy wspomnieć, że zawierała ona klauzulę zobowiązującą senatorów, aby w ciągu pięciu dni złożyli przysięgę, iż zastosują się do postanowień ustawy. Odmowa miała skutkować utratą miejsca w senacie i grzywną 20 talentów⁸⁹. Część badaczy podkreślała nowatorstwo pomysłu dołączenia przysięgi do ustawy⁹⁰, jednak zachowany materiał inskrypcyjny pokazuje, że przeceniali oni jej znaczenie⁹¹. Nie była to bowiem ani pierwsza przysięga wymagana przez ustawę (zawierała taką już między innymi *lex agraria* ze 111 p.n.e.⁹²), ani nawet pierwsza, do której złożenia zobligowani byli senatorowie (obowiązek taki wraz z opisem procedury znaleźć można już w tekście *lex Latina tabulae Bantinae*⁹³).

Finansowanie ustawy

Aby uniknąć obstrukcji finansowej ze strony senatu, który sprawował kontrolę nad wydatkami państwa, należało przeznaczyć na akcję asygnacyjną konkretne fundusze już na poziomie ustawowym. Pierwowzorem takiego rozwiązania było posunięcie Tyberiusza Grakcha, który w obliczu prób blokowania prac jego komisji przez senat przeprowadził na zgromadzeniu przekazanie na ten cel majątku ostatniego króla Pergamonu⁹⁴. Saturninus poszedł w jego ślady – w [Aur. Vict.] *Vir. ill.* 73, 5 znaleźć można informację, że na sfinansowanie swojego przedsięwzięcia przeznaczył *aurum dolo an scelere Caepionis partum*. *Caepio* w tym miejscu to bez wątpienia Kwinuts Serwiliusz Cepion, wódz spod Arausio, jakie jednak złoto uzyskał on „podstępem lub na drodze przestępstwa”? Część badaczy widziała w nim legendarne złoto tolosańskie, które Cepion miał zrabować w Tolosie (Tuluzie) podczas swojej kampanii w Galii Transalpejskiej, a następnie wysłać pod

⁸⁷ App. Civ. I 129–141; Plut. Mar. 29; Liv. Per. LXIX; Cic. Sest. 101; [Aur. Vict.] *Vir. ill.* 73.

⁸⁸ E. S. Gruen, *The Exile of Metellus Numidicus*, Latomus 24, 1965, s. 576–580; zob. też Ferrary, op. cit., s. 651–652.

⁸⁹ App. Civ. I 131.

⁹⁰ D. Flach, *Die Gesetze der frühen römischen Republik*, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt 1994, s. 293; K. Bringmann, *Das „Licinisch-Sextische“ Ackergesetz und die gracchische Agrarreform*, [w:] *Symposium für Alfred Heuss*, oprac. J. Bleicken, Lassleben, Kallmünz 1986, s. 65 – obie publikacje cyt. za: Roselaar, op. cit., s. 101.

⁹¹ Ibid.

⁹² *Lex agr.* 40–42 (zob. Lintott, *Judicial Reform...*, s. 188–189); por. Roselaar, op. cit., s. 101.

⁹³ Crawford, op. cit., s. 200–201; Roselaar, op. cit., s. 101.

⁹⁴ Plut. Tib. Gr. 14, 1; Liv. Per. LVIII; [Aur. Vict.] *Vir. ill.* 64, 5.

strają do Massalii i o którym brak od tego momentu jakichkolwiek wiarygodnych informacji. Samego wodza podejrzewano w Rzymie o kradzież skarbu⁹⁵. Oskarżenie to było jednak raczej tylko jednym z wielu pretekstów do skazania Cepiona, a samo *aurum Tolosanum* ostatecznie nigdy nie trafiło do Rzymu. O wiele bardziej prawdopodobne jest zatem, że na pokrycie kosztów swojej akcji kolonizacyjnej Saturninus zamierzał przeznaczyć pieniądze ze sprzedaży skonfiskowanego w ramach kary majątku Cepiona⁹⁶. Taki krok nie tylko pozwoliłby uzyskać potrzebne środki, ale również, z racji powszechnej nienawiści do winowajców klęski spod Arausio, cieszyłby się odpowiednim poparciem społecznym.

Próba rekonstrukcji celów i założeń Saturnina

Po przeprowadzeniu analizy treści i założeń *lex Appuleia agraria* z 100 r. p.n.e. można podjąć próbę rekonstrukcji motywów oraz celów, które przyświecały jej autorowi. Przez lata badacze, pod wpływem wyjątkowo mrocznego obrazu Saturnina i jego towarzyszy w zachowanych źródłach⁹⁷, przypisywali mu najgorsze zamiary: chęć uczynienia Mariusza quasi-królem⁹⁸, „rewoltę przeciwko panowaniu senatu”⁹⁹ czy bezideową demagogię połączoną z instrumentalizacją przemocy i pogardą dla prawa¹⁰⁰. Tak jednostronnie negatywny obraz należy już jednak potraktować jako historiograficzny przeżytek i spróbować spojrzeć szerzej na warunki oraz okoliczności, w których przyszło działać Lucjuszowi Apulejuszowi Saturninowi.

Jego działalność przypadła na czas dwóch nakładających się na siebie kryzysów: agrarnego¹⁰¹ i poborowego¹⁰². Spadek liczby *assidui* sprzął się z rosnącą niechęcią do coraz cięższej, a zarazem mniej zyskowej służby wojskowej w odległych prowincjach. Od połowy II wieku p.n.e. zjawiska te coraz bardziej dawały o sobie znać w rzymskim życiu publicznym. Jednocześnie państwo rzymskie nie miało żadnego systemu „zabezpieczenia emerytalnego” dla byłych żołnierzy. Jaki zatem los czekał po służbie weteranów legionowych? Większość ubogich *assidui* wracała, by wieść ubogie życie w swoich małych rodzinnych gospodarstwach, natomiast *proletarii* (pojawiającym się w armii, choć nie na masową skalę, od czasów Mariusza) groziło zostanie bez środków do życia. Spora część weteranów pozostawała jednak w prowincjach i samodzielnie, w drodze kupna lub przemocą, zdobywała tam dla siebie ziemię¹⁰³. Pokazał to na przykładzie prowincji hiszpań-

⁹⁵ Gell. III 9, 7; Oros. V 15, 25.

⁹⁶ Liv. Per. LXVII.

⁹⁷ Ziółkowski, op. cit., s. 322–323.

⁹⁸ Mommsen, op. cit., s. 209–210.

⁹⁹ Piotrowicz, op. cit., s. 356.

¹⁰⁰ Last, Gardner, op. cit., s. 171–172.

¹⁰¹ J. Kolendo, *Rolnictwo rzymskie*, [w:] *Starożytny Rzym we współczesnych badaniach. Państwo – społeczeństwo – gospodarka*, oprac. J. Wolski et al., Wydawnictwo UJ, Kraków 1994, s. 341–348.

¹⁰² Ziółkowski, op. cit., s. 228–231; L. R. Taylor, *Forerunners of the Gracchi*, JRS 52, 1962, s. 19–21.

¹⁰³ Brunt, *Italian Manpower...*, s. 218–219.

skich Gabba¹⁰⁴. O przyszłość nielicznych szczęśliwców troszczyli się wodzowie – źródła przekazują informacje o pojedynczych akcjach wynagradzania byłych żołnierzy ziemią, między innymi w przypadku założenia w 206 r. p.n.e. miasta Italica w Hiszpanii przez Scypiona Afrykańskiego, osiedlenia weteranów na terenie sycylijskiego Agrigentum w 199 r. p.n.e.¹⁰⁵ czy zorganizowaniu dwóch kolonii weteranów na Majorce w 123 r. p.n.e. przez Metellusa Balearyjskiego¹⁰⁶. Łatwo zatem dostrzec, że obraz losu weteranów po służbie to w tym czasie różnokolorowa mozaika własnych starań żołnierzy przeplatanych okazjonalnymi inicjatywami dowódców.

Być może zatem ustawa Saturnina, przewidująca obdarowanie kończących służbę żołnierzy ziemią w miejscu ich stacjonowania, stanowiła element jego szerszego programu politycznego zorientowanego na usystematyzowanie gratyfikacji weteranów i ujęcie w państwowe ramy występującej i tak praktyki. Saturninus dał się poznać jako rzecznik sprawy weteranów już za swojego pierwszego trybunatu i nie ma powodu sądzić, że *lex Appuleia agraria* z 100 r. p.n.e. miała być jego ostatnim słowem w tej materii. Zdążył także pokazać się jako polityk potrafiący doraźne działania przekształcać w systemowe reformy, na przykład zastępując powoływane przez popularów dla pojedynczych spraw trybunały (jak *quaestio Mamilia*) stałą *quaestio de maiestate*¹⁰⁷. Taki zakrojony na szeroką skalę program polityczny, obejmujący regularną organizację kolonii dla weteranów w prowincjach, niósłby ze sobą również wiele korzyści tak dla republiki, jak i dla samego Saturnina. Stanowiłby on bowiem odpowiedź na skutki zarówno kryzysu agrarnego (zapewniając sporej grupie obywateli dostatniejsze życie i chroniąc ich dzieci przed degradacją społeczną), jak i poborowego (nadzieja na nagrodę w postaci ziemi skutecznie zachęcałaby wielu obywateli do służby wojskowej). Nowo powstałe kolonie byłyby zaś bastionami zabezpieczającymi rzymskie panowanie w prowincjach¹⁰⁸, pełniąc tę samą rolę, którą dawniej w Italii pełniły kolonie latyńskie. Należy pamiętać, że większość legionistów w tym czasie nadal rekrutowała się spośród drobnych rolników z obszarów wiejskich¹⁰⁹, dla których ziemia była najbardziej pożądaną gratyfikacją oraz gwarancją lepszego życia dla nich i ich rodzin.

Dla Saturnina działalność taka mogła być natomiast przepustką do dalszej kariery politycznej. Trybunat plebejski był w tym czasie przeważnie tylko jednym z jej stopni¹¹⁰ i trudno sobie wyobrazić, by polityk tak ambitny jak Saturninus nie myślał o wyższych urzędach. Jednorazowa akcja kolonizacyjna dla weteranów byłaby zaś mało użyteczna politycznie – osiedleni w dalekich prowincjach, nie mieliby oni już możliwości wspierania

¹⁰⁴ E. Gabba, *Le origini della Guerra Sociale e la vita politica romana dopo l'89 a.C.*, Tipografia del Libro, Pavia 1954, s. 204, cyt. za: Brunt, *Italian Manpower...*, s. 206.

¹⁰⁵ J. Serrati, *Sicily and the Imperialism of Mid-Republican Rome (289–191 BC)*, dysertacja doktorska, University of St Andrews, 2001, <https://research-repository.st-andrews.ac.uk/handle/10023/11102> (dostęp 23 grudnia 2024), s. 282.

¹⁰⁶ Lintott, *The Roman Empire and Its Problems...*, s. 22.

¹⁰⁷ Ziółkowski, op. cit., s. 321.

¹⁰⁸ Cavaggioni, op. cit., s. 104.

¹⁰⁹ Brunt, *The Army and the Land ...*, s. 74.

¹¹⁰ E. Badian, *Tribuni plebis and res publica*, [w:] *Imperium sine fine. T. Robert S. Broughton and the Roman Republic*, oprac. J. Linderski, Steiner, Stuttgart 1996, s. 190.

swojego dobroczyńcy na komicjach. Co innego natomiast, gdyby Saturninus przyjął rolę rzecznika ogółu byłych żołnierzy i regularnie podejmował działania na rzecz ich państwowej gratyfikacji. Rzymska machina wojenna co kilka lat wypuszczała bowiem nowe rzesze weteranów, którzy wiedzeni nadzieją udziału w kolejnej akcji w ramach programu Saturnina, mogli być dla niego i jego towarzyszy wsparciem w wyborach oraz głosowaniach nad projektami ustaw. Niewykluczone, że to między innymi takie plany przesądziły ostatecznie o zgubie ambitnego trybuna plebejskiego. Pozycja zdobyta dzięki roli wyrażiciela interesów weteranów mogłaby na dłuższą metę pozwolić nie tylko na uniezależnienie się od Mariusza, ale nawet na przechwycenie części jego klienteli¹¹¹. Możliwe zatem, że to właśnie taka groźba była jednym z najistotniejszych czynników, które skłoniły Mariusza do porozumienia się z optymatami i realizacji *senatusconsultum ultimum*¹¹². Źródła podają, że wahanie i niezdecydowanie wodza z Arpinum widać było już przy okazji senackiej dyskusji nad *lex Appuleia agraria* z 100 r. p.n.e.¹¹³, pomimo korzyści, jakie dla niego samego przewidywała ta ustawa.

Analizując motywacje Saturnina, warto w tym miejscu wrócić jeszcze do kwestii zaproponowanego wcześniej uprzywilejowania Latynów w jego projekcie. Takie rozwiązanie, oprócz tego, że wpisuje się w wykazaną już stałą praktykę traktowania ich lepiej od sprzymierzeńców, mogło również wynikać z chłodnej politycznej kalkulacji. Latyni mieli bowiem prawo głosu na rzymskich komicjach – wszyscy biorący udział w zgromadzeniu danego dnia byli losowo przydzielani do jednej tribus¹¹⁴. Ich formalny wpływ na wynik głosowania był zatem ograniczony, ale jako że wielu z nich mieszkało niedaleko Rzymu, duże znaczenie mogła mieć sama ich obecność, a w razie potrzeby fizyczne wsparcie, udzielone korzystnej dla nich ustawie kijami i kamieniami.

Dalsze losy *lex Appuleia*

Jaki los spotkał ustawę agrarną Saturnina po jego śmierci i krwawej rozprawie z przywódcami popularów? Cyceron podaje, że *lege Appuleia coloniae non essent deductae*¹¹⁵. Jednocześnie zdecydowana większość badaczy, opierając się na świadectwie *De legibus* Cycerona¹¹⁶, stoi na stanowisku, że sama ustawa nie została formalnie unieważniona¹¹⁷. Odmiennego poglądu bronił przez pewien czas Gabba, ale i on w końcu przyznał rację argumentacji o niederogowaniu *lex Appuleia*¹¹⁸. Najbardziej prawdopodobne jest zatem, że podzieliła ona los późniejszej *lex Plotia* (przynajmniej część weteranom Pompejusza

¹¹¹ Cavaggioni, op. cit., s. 111.

¹¹² Ziółkowski, op. cit., s. 322.

¹¹³ App. Civ. I 135–136; Plut. Mar. 29.

¹¹⁴ Lintott, *The Constitution...*, s. 46; D. Stockton, *The Gracchi*, Oxford University Press, Oxford 1979, s. 158; Badian, *Foreign Clientelae...*, s. 181.

¹¹⁵ Cic. *Balb.* 48.

¹¹⁶ Cic. *Leg.* II 14, 31.

¹¹⁷ Lintott, *Violence...*, s. 136–137; Badian, *Foreign Clientelae...*, s. 211; Brunt, *Italian Manpower...*, s. 198.

¹¹⁸ Gabba, *Republican Rome ...*, s. 199–200.

z Hiszpanii) – choć uchwalona i nigdy nie unieważniona, nie doczekała się po prostu efektywnej realizacji¹¹⁹.

Najwięcej trudności sprawiało badaczom pogodzenie wyraźnego przekazu Cycerona o niezakończonym planowaniu na mocy ustawy kolonii z poświadczonymi dla tego okresu asygnacjami i akcjami kolonizacyjnymi. W 100 r. p.n.e. na terenach Salassów w Galii Cisalpejskiej została bowiem założona kolonia Eporedia¹²⁰, a na Korsyce prawdopodobnie Mariana¹²¹. Antonio Ferrua przekonująco argumentuje, że w tym samym roku na ziemiach Bagiennów (także w Cisalpinie) powstała kolonia Pollentia¹²². Znajdujemy również dowody na asygnacje ziemi w Galii Cisalpejskiej¹²³ oraz Italii¹²⁴, najprawdopodobniej dla weteranów wojny z Cymbrami i Teutonami. Większość badaczy albo była skłonna widzieć w poszczególnych z tych akcji rezultat (przynajmniej ograniczony) *lex Appuleia agraria* z 100 r. p.n.e.¹²⁵, albo pomijała milczeniem tę czasową koincydencję. Ich związek z ustawą Saturnina jest trudny do przyjęcia nie tylko z uwagi na wspomniany już przekaz Cycerona, ale także dlatego, że lokalizacje opisanych akcji były zupełnie inne od tych, w których swoje kolonie planował Saturninus. Ale wyjaśnienie jest konieczne: trudno sobie wyobrazić, by w roku 100 r. p.n.e., gorącym politycznie jak mało który, pojawienie się różnych projektów agrarnych było przypadkowym zbiegiem okoliczności. W jakim zatem stosunku owe kolonie i asygnacje pozostawały do ustawy Saturnina oraz burzliwych wypadków tego czasu?

Dla odtworzenia wydarzeń roku 100 r. p.n.e. i źródła opisanych przedsięwzięć należy rozwinąć i poprowadzić dalej interpretację, która została już zasugerowana w przypadku Eporerii. Ursula Ewins i Edward Togo Salmon zwrócili uwagę, że założenie tej kolonii mogło być senacką kontrakcją wobec propozycji Saturnina¹²⁶. Nie przedstawili oni jednak przekonujących motywów, które miałyby leżać u podstaw takiego przedsięwzięcia. Możliwe wydaje się zaproponowanie bardziej złożonej i kompleksowej rekonstrukcji genezy oraz założeń opisanych akcji agrarnych, niebranej dotychczas pod uwagę. Wzajemna bliskość lokalizacji tych akcji (dwie kolonie w zachodniej Galii Cisalpejskiej, kolonia na Korsyce, asygnacje w Galii Cisalpejskiej i Italii) w połączeniu ze zbieżnością czasową zdaje się wskazywać, że były one elementami jednego programu. Rozbicie popularów w rozprawie z Saturninem i jego towarzyszami sprawiło, że jedyną siłą zdolną do efektywnej realizacji takiego programu byli w tym czasie optymaci, którym przewodziła elita senacka. Ich

¹¹⁹ R. A. Bauman, *Lawyers in Roman Republican Politics. A Study of the Roman Jurists in Their Political Setting, 316–82 B. C.*, Beck, München 1983, s. 367.

¹²⁰ Vell. Pat. I 15, 5; Plin. *Nat. hist.* III 123.

¹²¹ *Ibid.*, 80; Sen. *Dial.* XII 7, 9.

¹²² A. Ferrua, *Inscriptiones Italiae*, t. IX 1: *Augusta Bagiennorum et Pollentia*, Roma 1948, s. XII–XIII.

¹²³ Wiseman, *Roman Studies...*, s. 329–330; M. H. Crawford, *Roman Republican Coinage*, t. II, Cambridge University Press, Cambridge 2008, s. 629–630.

¹²⁴ Plut. *Crass.* 2, 8; por. Brunt, *The Fall of the Roman Republic...*, s. 279–280.

¹²⁵ Zob. m.in. Lintott, *Judicial Reform...*, s. 55–56; Badian, *Foreign Clientelae...*, s. 203; Crawford, *Roman Republican Coinage*, s. 629–630; Ziółkowski, *op. cit.*, s. 323; Brunt, *Italian Manpower...*, s. 198.

¹²⁶ U. Ewins, *The Early Colonisation of Cisalpine Gaul*, PBR 20, 1952, s. 70; Salmon, *op. cit.*, s. 122.

sprawczą rolę sugeruje także umiejscowienie akcji (Galia Cisalpińska, Italia, Korsyka), wyraźnie w opozycji wobec zamorskiego charakteru kolonizacji Saturnina (Galia Transalpejska, Macedonia, Achaja, Sycylia). Trzymanie się obszaru Italii i jej najbliższych okolic było bowiem charakterystyczne również dla innych optymackich projektów, na przykład trybuna Marka Liwiusza Druzusa¹²⁷.

Dlaczego jednak optymaci, wrodzy postulatом reformy agrarnej i tak zaciekle zwalczający ustawę Saturnina, mieliby sami proponować taki program? Wyjaśnienia należy szukać w docelowej grupie jego beneficjentów. Jak już zostało wspomniane, byli nimi głównie mariańscy weterani wojny z Cymbriami i Teutonami (na co wskazuje nawet nazwa kolonii na Korsyce). Najprawdopodobniej zatem projekt ten był zasadniczym elementem porozumienia elity senackiej z Mariuszem, na mocy którego porzucił on swoich dotychczasowych sojuszników i dopomógł w rozprawieniu się z nimi. Realizacja o wiele szerszego i ambitniejszego programu Saturnina (opatrzonego dodatkowo nazwiskiem znie-nawidzonego przez nich trybuna) nie wchodziła w rachubę, aby zatem zadowolić Mariusza i jego patronackie ambicje, liderzy optymaci musieli wystąpić z kontrpropozycją. Jej beneficjentami byli prawdopodobnie tylko obywatele¹²⁸, jednak jednym z warunków porozumienia mogła być również cicha akceptacja pojedynczych aktów nadania obywatelstwa przez Mariusza¹²⁹.

Uwagi końcowe

Działalności Saturnina zwykło się często przypisywać rolę złowroga, jako tej, która zapoczątkowała epokę silnych prywatnych więzi wodzów z ich żołnierzami. Ocena ta jednak nie znajduje potwierdzenia w świetle zachowanych źródeł. Staralem się wykazać, że program Saturnina, zakrojony na szeroką skalę i niesłużący wyłącznie interesom pojedynczego dowódcy, może być postrzegany jako przynajmniej częściowe remedium na bolączki trapiące ówczesnie republikę. To nie podjęta przez Saturnina próba ujęcia w państwowe ramy gratyfikacji weteranów zdała ich los na łaskę wodzów, ale krótkowzroczny optymacki opór wobec jego propozycji. Stało się bowiem wówczas oczywiste, że udana będzie wyłącznie taka akcja, za którą będzie stała siła zdolna nie tylko do jej przeprowadzenia w granicach prawa, ale także do wymuszenia jej efektywnej realizacji. Choć stwierdzenie Ludwika Piotrowicza, że Mariusz stał się narzędziem w rękach Saturnina¹³⁰, uznać można za zbyt daleko idące, nie ulega jednak wątpliwości, że ambicje trybuna znacznie wykraczały poza realizację interesów jego politycznego sojusznika. Jego program kolonii zamorskich dla weteranów, który doczekał się realizacji dopiero za czasów Cezara i Au-

¹²⁷ App. *Civ.* I 156.

¹²⁸ Salmon, op. cit., s. 123.

¹²⁹ Jako podstawa legislacyjna posłużyć mogło opisywane już uprawnienie z (niederogowanej) ustawy Saturnina. Tłumaczyłoby to sprawę Tytusa Matrynusza, o którego procesie o uzurpację obywatelstwa wspomina w tym kontekście Cynceron (*Balb.* 48). Ograniczony, obywatelski charakter akcji agrarnej wyjaśniałby również, dlaczego indywidualnym obdarowanym był w tym przypadku Latyn, a nie (jak pierwotnie zakładała *lex Appuleia*) jeden ze sprzymierzeńców.

¹³⁰ Piotrowicz, op. cit., s. 355.

gusta, zasługuje bez wątpienia na miano wizjonerskiego. Jak celnie zauważył Lintott, o zdolnościach i zręczności Saturnina jako polityka najlepiej świadczy to, jak wielką nienawiścią nawet po śmierci darzyli go jego optymaccy wrogowie¹³¹. Ten ambitny trybun plebejski podjął się twórczej kontynuacji programu braci Grakchów i tak jak oni zapłacił za to najwyższą cenę. Jednakże pamięć o nim przetrwała i stanowiła inspirację dla kolejnych pokoleń rzymskich działaczy politycznych, podążających *via popularis*.

Argumentum

Disseritur hic, quibus rebus adactus sit tribunus plebis Saturninus, ut suam alteram legem agrariam promulgaret, quo tempore anni eam tulit, quo consilio id commissum sibi instituerit nec non quae fuerint eius posteriora fata.

Bibliografia

- Badian, E., *Foreign Clientelae (264–70 B.C.)*, Oxford University Press, Oxford 1967
- Badian, E., *Tribuni plebis and res publica, [w:] Imperium sine fine: T. Robert S. Broughton and the Roman Republic*, oprac. J. Linderski, Steiner, Stuttgart 1996, s. 187–213
- Bauman, R. A., *The Crimen Maiestatis in the Roman Republic and Augustan Principate*, Witwatersrand University Press, Johannesburg 1967
- Bauman, R. A., *Lawyers in Roman Republican Politics. A Study of the Roman Jurists in Their Political Setting, 316–82 B. C.*, Beck, München 1983
- Beness, J., *The Urban Unpopularity of Lucius Appuleius Saturninus*, *Antichthon* 25, 1991, s. 33–62
- Bringmann, K., *Das „Licinisch-Sextische“ Ackergesetz und die gracchische Agrarreform, [w:] Symposium für Alfred Heuss*, oprac. J. Bleicken, Lassleben, Kallmünz 1986, s. 51–66
- Broughton, Th. R., *The Elogia of Julius Caesar's Father*, *AJA* 52, 1948, s. 323–330
- Broughton, Th. R., *The Magistrates of the Roman Republic*, t. I, American Philological Association, New York 1951
- Broughton, Th. R., *Supplement to The Magistrates of the Roman Republic*, American Philological Association, New York 1960
- Brunt, P. A., *The Army and the Land in the Roman Revolution*, *JRS* 52, 1962, s. 69–86
- Brunt, P. A., *Social Conflicts in the Roman Republic*, Norton & Co., New York 1974
- Brunt, P. A., *The Fall of the Roman Republic and Related Essays*, Clarendon Press, Oxford 1988
- Brunt, P. A., *Italian Manpower 225 B.C. – A.D. 14*, Oxford University Press, Oxford 2001
- Cavaggioni, F., *L. Apuleio Saturnino: tribunus plebis seditiosus*, Istituto Veneto Scienze, Lettere ed Arti, Venezia 1998
- Crawford, M. H., *Roman Statues*, t. I, Institute of Classical Studies, London 1996
- Crawford, M. H., *Roman Republican Coinage*, t. II, Cambridge University Press, Cambridge 2008

¹³¹ Lintott, *Political History...*, s. 103.

- Cuff, P. J., *Prolegomena to a Critical Edition of Appian, B.C. I*, *Historia* 16, 1967, s. 177–188
- Dart, Ch. J., *The Impact of the Gracchan Land Commission and the Dandis Power of the Triumvirs*, *Hermes* 139, 2011, s. 337–357
- Díaz Fernández, A., F. Pina Polo, *The Quaestorship in the Roman Republic*, de Gruyter, Berlin – Boston 2019
- Ewins, U., *The Early Colonisation of Cisalpine Gaul*, *PBSR* 20, 1952, s. 54–71
- Ferrary, J.-L., *Recherches sur la législation de Saturninus et de Glaucia I*, *MEFRA* 89, 1977, s. 619–660
- Ferrua, A., *Inscriptiones Italiae*, t. IX 1: *Augusta Bagiennorum et Pollentia*, Roma 1948
- Flach, D., *Die Gesetze der frühen römischen Republik*, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt 1994
- Gabba, E., *Le origini della Guerra Sociale e la vita politica romana dopo l'89 a. C.*, Tipografia del Libro, Pavia 1954
- Gabba, E., *Appiano e la Storia delle guerre civili*, La Nuova Italia, Firenze 1956
- Gabba, E. (wyd. i przeł.), *Appiani Bellorum civilium liber primus*, La Nuova Italia, Firenze 1958
- Gabba, E., *Republican Rome, the Army and the Allies*, przeł. P. J. Cuff, University of California Press, Berkeley – Los Angeles 1976
- Gabba, E., *Rome and Italy. The Social War*, [w:] *The Cambridge Ancient History*, t. IX: *The Last Age of the Roman Republic, 146–43 BC*, oprac. J. A. Crook et al., wyd. II, Cambridge University Press, Cambridge 2006, s. 104–128
- Gelzer, M., rec. F. Taeger, *Tiberius Gracchus. Untersuchungen zur römischen Geschichte und Quellenkunde*, Stuttgart 1928, *Gnomon* 5, 1929, s. 296–303
- Gruen, E. S., *The Exile of Metellus Numidicus*, *Latomus* 24, 1965, s. 576–580
- Gruen, E. S., *Roman Politics and the Criminal Courts, 149–78 B.C.*, Harvard University Press, Cambridge, MA 1968
- Hands, A. R., *The Date of Saturninus' Corn Bill*, *CR* 22, 1972, s. 12–13
- Kolendo, J., *Rolnictwo rzymskie*, [w:] *Starożytny Rzym we współczesnych badaniach. Państwo – społeczeństwo – gospodarka*, oprac. J. Wolski et al., Wydawnictwo UJ, Kraków 1994, s. 331–354
- Kołodko P., *Ustawodawstwo rzymskie w sprawach karnych. Od Ustawy XII tablic do dyktatury Sulli*, *Temida* 2, Białystok 2012
- Kontchalovsky, D., *Recherches sur l'histoire du mouvement agraire des Gracques*, *Revue Historique* 153, 1926, s. 161–186
- Last, H., rec. J. Göhler, *Rom und Italien. Die römische Bundesgenossenpolitik von den Anfängen bis zum Bundesgenossenkrieg*, Breslau 1939, *JRS* 30, 1940, s. 81–84
- Last, H., R. Gardner, *The Enfranchisement of Italy*, [w:] *The Cambridge Ancient History*, t. IX: *The Roman Republic, 144–44 BC*, oprac. S. A. Cook et al., Cambridge University Press, Cambridge 1932, s. 158–210
- Linderski, J., *A Witticism of Appuleius Saturninus*, *RFIC* 111, 1983, s. 452–459
- Lintott, A., *Violence in Republican Rome*, Oxford University Press, Oxford 1968
- Lintott, A., *The Roman Empire and Its Problems in the Late Second Century*, [w:] *The Cambridge Ancient History*, t. IX: *The Last Age of the Roman Republic, 146–43*

- BC, oprac. J. A. Crook et al., wyd. II, Cambridge University Press, Cambridge 2006, s. 16–39
- Lintott, A., *Political History, 146–95 BC*, [w:] *The Cambridge Ancient History*, t. IX: *The Last Age of the Roman Republic, 146–43 BC*, oprac. J. A. Crook et al., wyd. II, Cambridge University Press, Cambridge 2006, s. 40–103
- Lintott, A., *The Constitution of the Roman Republic*, Oxford University Press, Oxford 2009
- Lintott, A., *Judicial Reform and Land Reform in the Roman Republic*, Cambridge University Press, Cambridge 2010
- Mackie, N., *Popularis Ideology and Popular Politics at Rome in the First Century B.C.*, RhM 135, 1992, s. 49–73
- Malcovati, H. (wyd.), *Oratorum Romanorum fragmenta*, wyd. II, Paravia, Augustae Taurinorum 1955
- Mommsen, Th., *The History of Rome*, przeł. W. P. Dickson, t. III, Cambridge University Press, Cambridge 2009
- Parker, H. M. D., *On Cicero*, Pro Balbo 21, 48, CR 52, 1938, s. 8–9
- Piotrowicz, L., *Dzieje rzymskie*, Trzaska, Evert, Michalski, Warszawa 1934 (Wielka Historia Powszechna 3)
- Piper, D. J., *Latins and the Roman Citizenship in Roman Colonies: Livy 34, 42, 5–6; Revisited*, Historia 36, 1987, s. 38–50
- Richardson, J. S., *The Ownership of Roman Land. Tiberius Gracchus and the Italians*, JRS 70, 1980, s. 1–11
- Robb, M. A., *Beyond Populares and Optimates. Political Language in the Late Republic*, Steiner, Stuttgart 2010
- Robinson, F. W., *Marius, Saturninus und Glaucia*, Bonn 1912
- Roselaar, S. T., *Public Land in the Roman Republic. A Social and Economic History of Ager Publicus in Italy, 396–89 BC*, Oxford University Press, Oxford 2010
- Rostovtzeff, M., *The Social and Economic History of the Roman Empire*, Clarendon Press, Oxford 1926
- Salmon, E. T., *Roman Colonization under the Republic*, Thames and Hudson, London 1969
- Schneider, H., *Die politische Rolle der „plebs urbana” während der Tribune des L. Appuleius Saturninus*, AncSoc 13–14, 1982, s. 193–221
- Serrati, J., *Sicily and the Imperialism of Mid-Republican Rome (289–191 BC)*, dysertacja doktorska, University of St Andrews, 2001, <https://research-repository.st-andrews.ac.uk/handle/10023/11102> (dostęp 23 grudnia 2024)
- Sherwin-White, A. N., *The Roman Citizenship*, wyd. II, Clarendon Press, Oxford 1973
- Smith, R. E., *Latins and the Roman Citizenship in Roman Colonies: Livy 34, 42, 5–6*, JRS 44, 1954, s. 18–20
- Stockton, D., *The Gracchi*, Oxford University Press, Oxford 1979
- Sumner, G. V., *The Orators in Cicero's Brutus*, University of Toronto Press, Toronto 1973
- Taylor, L. R., *Forerunners of the Gracchi*, JRS 52, 1962, s. 19–27
- Wiseman, T. P., *Roman Studies. Literary and Historical*, Francis Cairns, Liverpool 1987

Wiseman, T. P., *Roman History and the Ideological Vacuum*, [w:] id., *Remembering the Roman People. Essays on Late-Republican Politics and Literature*, Oxford University Press, Oxford – New York 2009

Yakobson, A., *Traditional Political Culture and the People's Role in the Roman Republic*, *Historia* 59, 2010, s. 282–302

Ziółkowski, A., *Historia Rzymu*, PTPN, Poznań 2004